

М. РУДИНСЬКИЙ

(Київ)

ПУШКАРІВСЬКИЙ ПАЛЕОЛІТИЧНИЙ ПОСТІЙ І ЙОГО МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАЛЕОЛІТІ

Відкриття Пушкарівського палеолітичного постюю і перші розкопи в Пушкарях належать до числа значніших досягнень української палеолітології 30-х років. Вони стали за вихідний пункт для широких палеолітичних розшуків, що розгорнулися в середньому Подесненні за останнє десятиріччя і дали такі численні й такі плідні наслідки.

Хоч досліди в Пушкарях провадилися протягом багатьох років, і Пушкарівський палеолітичний постій вже добре відомий в спеціальній літературі, історія його відкриття і результати перших розкопин у Пушкарях і досі не показані.

Виявлення пушкарівських палеолітичних решток продиктоване Мізинською проблемою. Плануючи дослідження на Чернігівщині в 1932 р. і протягом другої п'ятирічки, я ставив за першочергове завдання організацію широких розвідкових робіт на середньому Подесненні. Для мене було більш ніж очевидно, що „мізинське питання“ якоюсь мірою наблизиться до розв'язання лише тоді, коли в близькому до нього сусідстві буде знайдено нові палеолітичні стоянки з відповідними культурно-історичними виявами. Наполегливе й планомірне розшукування цих сусідів і цих паралелей до Мізина має не менше значення, ніж систематичне розкопування Мізинського селища, що відновилося в 1930 р. і знову увірвалося в 1932 р.

Організована в 1932 р. з ініціативи Кабінету антропології ім. Ф. Вовка АН УРСР мізинська палеолітична експедиція Академії Наук, закінчивши розкопини в Мізині (Понорницький район), перенесла свої дослідження далі на північ, в межі району Новгород-Сіверського. Після екскурсу в Дігтярівку для перевірки давнього повідомлення Д. Я. Самоквасова про палеолітичні рештки, що лишалося неперевіреном з 1870 р., експедиція накреслила обслідування узбережжя Десни між с. Пушкарями, околиці якого не були оглянуті в моїх екскурсіях по північній Чернігівщині в 1925—1927 рр., і Лісконогами-Мамекиним на р. Смячці з її багатючими епіпалеолітичними й неолітичними стоянками. Намічений план виправдав себе повністю і з наслідками, що вивершили всякі сподівання. З першими ж кроками у південному напрямі від с. Пушкарів на ур. Погон 23 вересня 1932 р. я натрапив на винятково рясні палеолітичні рештки,

спершу в північній частині урочища (п. 1), а згодом і далі по його краях в ряді пунктів¹.

Ур. Погон, принаймні в центральній своїй частині, є одним з найвищих пунктів узбережжя від північної околиці Пушкарів до Мамекина і являє чітко відокремлену глибокими ярами ділянку правого берега р. Десни. На півночі ділянки, в напрямі з заходу на схід, проходить ряд ярів, що впадають в долину ріки (Шолободів рів, Крейдян, Кудин рів), на заході — яри системи Харківського рову, на півдні — Масолов рів, широка балка, долина похованого під пізнішими наносами мертвого потоку, що впадає в Десну.

З першим поглядом на площину Погону мимоволі з'являється думка, що це тераса. Але навколишня рівнина, яка без підвищень стелеться до обриву на південний захід, захід і захід північний, не відповідає звичним уявленням про терасу. Однак, це і не плато в прийнятому розумінні цього терміну: незайманий простір поза межами діяльності ріки. Це рівнина, в утворенні якої водна стихія повинна була брати якусь участь.

Масив Погону складається в основному з морени, відкладеної на крейдяному підложжі і вкритої перевідкладеними продуктами моренного походження у вигляді більш-менш компактного густожовтуватого суглинку з лінзами інших матеріалів. Правдивий лес виступає лише на периферії Погону власне, по схилах ярів з системи Масолова рову, і найвиразніше в так званому Погонському яру, коло Анікеєвого поля (південно-західна частина Погону), але й там він перекритий згадуваним суглинком моренного походження. Взагалі, треба сказати, що в околицях Пушкарів ми перебуваємо в оточенні морени (ріської) в різноманітних її виявах і серед крейдяних відслонень.

Погон в його сучасних обрисах, а надто південний його край, сформований в основному до появи на ньому палеолітичних мисливців. Не кажучи про схили берега до долини ріки і убіч стародавнього Масолова рову, вказівки на давні обриси сучасного Погону ми знаходимо і в менших ярах західної його частини, які, на перший погляд, видаються утворами недавнього часу, а насправді прорисовують давні контури його поверхні. Перед початком розкопів 1933 р. я провів додаткове обслідування ярів з системи Масолова рову і мав кілька цікавих даних: Найцікавішою серед них видається знахідка в західній частині Погону в яру Погонському, який впадає в Масолов рів, обмежуючи з заходу ур. Анікеєво поле. В обсіпищах східного схилу цього яру (в північній дільниці його), я підняв численні рештки копальної фауни, переважно, кісток мамута, кілька кремінних об'єктів і фрагмент мамутового (?) ребра з зашліфованим кінцем. На поверхні крейдяного відслонення чітко вирисувалися контури двох мамутових іклів, остаточно зруйнованих, отже, незрушених з місця. Зачистка, яку було зроблено тут за моїм керівництвом, крім виразного

¹ Я дуже радий, що це відкриття було зроблено з допомогою методу, так широко застосовуваного в дослідженнях моїх і тих закладів і окремих осіб, що працюють за моїми вказівками, — методу широкого попереднього обслідування поверхні й уважного вибирування так званого підйомного матеріалу. За цей метод мені не раз робилося закиди. Тим часом серед наслідків застосування його, крім численних добутків із пізніших стадій у розвитку суспільства на території УРСР, стоїть відкриття нової для Союзу епіпалеолітичної стадії Смячка XIV і виявлення західноподільської палеолітичної провінції.

фауністичного комплексу (*Eleph. prim.*, *Rhinoc. tichorh.*, *Equus equus*, *Canis lupus*) в супроводі кількох кременних об'єктів, показала, що палеолітичні рештки лежать тут майже безпосередньо на поверхні крейдяного масиву, який підноситься до сходу в напрямі Погону. Скупчення культурних решток на Анікеєвому полі над Погонським ровом і далі на південний схід коло так званих Сосонницьких ровків, які впадають у Масолов рів, незаперечно доводять, що западина Погонського рову існувала вже в часи перебування на Погоні первісних мисливців і становила, правдоподібно, західну межу того просторого стійбища чи кількох стійбищ, які вони тут мали. Далі на захід од Погонського рову культурних решток в 1932—1933 рр. не виявлено.

Отож, ур. Погон — це виразно окреслений високий півострів-мис правого берега Десни між Шолободовим ровом (на північ і північний захід), долиною річки (на схід), Масоловим ровом (південь) і ровом Погонським (південний захід), орієнтований на схід і південь і сполучений з основним масивом узбережжя вузьким порівняно перешийком.

На цьому півострові, площею в 1 км², майже скрізь трапляються поодинокі палеолітичні знахідки і скупчення культурних залишків одного типу й одного, правдоподібно, часу, які красномовно свідчать, що в цілому Погон був місцем перебування чи відвідування великого колективу первісних мисливців. В 1932—1933 рр. я відзначив на ньому 6 пунктів, де культурні залишки виступають на його поверхні особливо виразно: 1) біля колгоспних сараїв, на ділянці Погону, одведеної для саду, де виконані перші розкопани; 2) за 200 м на північний захід од п. 1 до західної околиці села; 3) приблизно на такій же відстані від п. 1 на південний схід, на найвищому пункті Погону; 4) біля Сосонницьких ровків в південно-південно-західній ділянці урочища; 5) на Анікеєвому полі понад Погонським ровом; 6) по схилу між Крейдяним і Кудиним ровом у північно-східній частині Погону².

Мені здається, що вже ці загальні відомості про Пушкарівський постій дають певне уявлення про його значення для нашої палеолітології. Глибше ознайомлення з ним переконує, що в Пушкарях ми маємо палеолітичну пам'ятку незрівняної наукової ваги.

В звіттовленнях до Академії наук про наслідки розкопани у Пушкарях в 1932 та 1933 рр. я зазначав, що відкриття Пушкарівського палеолітичного постю, насамперед, має значення для вивчення історії первісного суспільства в межах Центральної чорноземної області РРФСР і Білорусі, являючи блискучу паралель до Костьонківсько-Боршевської групи стоянок і Гагаріна, з одного боку, та до Бердижської стоянки, з другого. Ще більшого значення набирає воно для вивчення палеоліту українських лесових просторів. Пушкарівський палеолітичний постій піднімає значнішу частину цих просторів з їх палеолітичними рештками. Крім того, значення цього відкриття поширюється і в протилежному напрямі — на Білорусь і Воронежські стоянки. На мою думку, в Пушкарях (принаймні в п. 1) ми знаходимо ту культурно-історичну ланку в розвитку кінцевого

² Продовжувачі моїх досліджень у Пушкарях (що, до слова сказати, не спробували пов'язатися зо мною і з тим планом розкопани на Погоні, який я собі накреслював) відкрили їх, здається, значно більше. На жаль, більш-менш солідної публікації, яка підбивала б підсумки дальших досліджень у Пушкарях в другій половині 30-х років, досі не з'явилася.

оріньяку східноєвропейської рівнини з його провідною формою *pointe à cran atypique* і двобічною обробкою кремінного знаряддя, що її до цього часу бракувало. Нарешті, є ще третій напрям і третя група палеолітичних пам'яток, з якими Пушкарі перекликаються. Пушкарівський палеолітичний постій цікава з усякого погляду паралель до синхронічних чи трохи давніших стоянок західного Поділля, де у виробництві з кременю ми констатували безсумнівні вказівки на зв'язок з виробництвом попередніх часів і де сподіваємося відшукати глибші хронологічно вияви розвиненого оріньяку.

Відсилаючи читача до моєї статті про розкопани 1932—1933 рр. в черговому випуску „Советской Археологии“³, наводжу головніші моменти тих розкопани та їх основні результати.

Перші розкопани на Погоні проведено 24—27 вересня 1932 р. Розвідковий розкоп у 3×4 м, закладений на місці найпотужнішого скупчення культурних залишків, що виявлялися в стінках ямок, покопаних під дерева. Культурний шар виявляє себе вже в гумусі, на глибині 15—25 см од поверхні поля і далі простежується суцільною смугою в 20—25 см завтовшки, залягаючи в шарі темnobрунатного зернистого суглинку. В розкопі виявлено частину великого вогнища, орієнтованого з північного заходу на південний схід, виповненого чорним міцним шаром перепалу з украленими в нього дрібними уламками кісток, вуглинками і масою кремінних об'єктів. Щоб мати уявлення про багатство культурного шару, досить сказати, що на ділянці в 12 м² було видобуто 16958 кремінних об'єктів.

Розкопани 1933 р. мали висвітлити незвичайні умови залягання культурного шару майже на поверхні поля. Найближчі паралелі цим умовам ми знаходимо в Дігтярівці і на Смячці (п. XIV), а, крім того, лише на західному Поділлі. Лесові простори центральної і південної України таких умов подати не можуть. От чому в досліді 1933 р. я акцентував саме цю сторону питання. Мене цікавила не так знайдена в Пушкарях культура (вона повністю виявила себе уже в пробному розкопі попереднього року), як ті геологічні умови, в яких вона відклалася. Геологічному вивченню Пушкарів було приділено стільки ж уваги і часу, як і археологічним розкопинам. Мій асистент — палеонтолог І. Підоплічка зробив усе, що було в його силах, для з'ясування картини геологічної будови Погону і його місця на перегоні Гремяч (р. Судость) — Лисконоги (р. Смячка). Крім згаданої зачистки в Погонському яру, під моїм керівництвом методом археологічного дослідження проведено зачистку в одному з ярів по схилу берега до долини Десни (біля топографічної вишки), де І. Підоплічка виявив так звану „скісну хвилеприбійну верстуватість пісків“ над моренною поверхнею. Зачистка показала східчастість моренного схилу, розмитого пра-Десною. Нам не вдалося продовжити виявлений профіль вище і далі на захід, але й на підставі цієї зачистки ми впевнюємося, що стихія пра-Десни підступала до Погону щонайменше на 30 м вище від сучасного рівня ріки.

Найцікавіші, з погляду вивчення поверхні давнього Погону, спостереження дали розкопани на п. 1.

³ М. Рудинский. Пушкарі (Материалы к истории изучения палеолитических стоянок у с. Пушкарі Новгород-Северского района на Черниговщине). Советская Археология, IX, М — Л. 1946.

Поставивши за мету якнайширше охопити розкопами виявлене в 1932 р. вогнище, ми в 1933 р. на п. 1 заклали великий розкоп мірою 12 м × 12 м, орієнтований по сторонах світу. Крім основного розкопу, що ставив своїм завданням з'ясувати загальний характер культурного шару й розташування культурних залишків навколо вогнища, ми зондували прилеглу до розкопу поверхню поля численними метровими шурфами і додатковим контрольним шурфом в 1 м × 3 м (закладеним, як продовження квадратів XII ряду основного розкопу, на віддалі 20 м од північної його межі).

В розкопинах було застосовано спеціальне обладнання для документації виявлених фактів (вишка для ортогонального знімання кесонованої ділянки, рама з дециметровими поділками для скорішого накреслювання надто рясних культурних залишків тощо). Процеси розкопів фіксовано в численних фотографіях і рисунках. Літичний матеріал (загальною кількістю 58350 об'єктів) попередньо опрацьований і етикетований на місці. Відібрані матеріали (14180 об'єктів) привезено до Академії наук, архів (44170 об'єктів) залишено в Новгород-Сіверському музеї. З остеологічного матеріалу, що дуже погано зберігся, взято лише об'єкти, що даються до визначення. З інших матеріалів до Києва привезено значну кількість знайденого в культурному шарі каміння (90 об'єктів), вугілля і зразки барвних речовин.

Найцікавішим спостереженням, яке подав нам наш контрольний шурф, було виявлення в верхньому відділі підгрунтя густої мережі полігональних тріщин, що з цілковитою виразністю вирисовуються на глибині 0,45 м від сучасної поверхні поля і зникають на глибині 0,65—0,85 м, прокреслюючи горизонт з культурними залишками. Пізніше їх добре простежено і в основному розкопі. Вони досить переконливо говорять про те, що географічні умови Погону в епоху появи на ньому первісних мисливців близько нагадували тундру.

Не виключена можливість, що певна кількість кремінних об'єктів, виявлених під компактним культурним шаром, попала туди саме через ці тріщини. Знахідки в шурфах свідчать про суцільність культурного шару, бо в ансамблях знахідок з різної глибини будьяких індустріальних чи побутових одмін не виявляється.

Розкрите в розкопі скупчення культурних решток являє новий для українських палеолітичних знаходкиш документ. З одного боку, вражають розміри центрального вогнища і насиченість його культурними залишками, які не мають паралелей по інших українських стоянках. З другого боку, не менш своєрідне саме розташування культурних решток на розчищеній поверхні і, що особливо слід підкреслити, їх склад.

Найрясніше скупчення культурних залишків на глибині до 0,25 м виявлено в північній, західній і південній частинах експорованої ділянки по периферії вогнища, виявленого ще в розкопинах 1932 р. Поверхня з культурними рештками в межах розкопу має невеликий схил на південь. Розташування культурних залишків на глибині 0,35—0,40 м дає трохи відмінну картину: вони меншають у числі в північно-західній частині розкритої площі і рясніють, головним чином, на заході і півдні її.

Велике вогнище, виявлене майже в центрі розкопаної площі, що вирисовується в формі овала, витягнутого з північного заходу на південний схід, було розкладене на трохи заглибленій поверхні поля. Центр або,

краще мовити, вихідна точка цього вогнища міститься в південній частині і являє округлу заглибину (до 0,15 м максимум) діаметром в 0,60 м з добре вирівненим дном. Звідси, очевидно, вогнище посувалося в північно-західному напрямі, розширюючися в своїх контурах. Це показує вищезгадане розташування культурних решток на глибині 0,25 м і на глибині 0,40 м.

Фауністичні рештки трапилися лише за межами вогнища. Найбільше число кісток, насамперед, мамутових зубів, виявлено по його південно-західному боці. В межах самого вогнища їх не знайдено. Ніяких слідів діяння вогню на них не видно. Отож, якщо здогад про те, що розкладене вогнище могло бути підтримуване „кістковим паливом“, є вірний, треба припустити, що кістковий матеріал для палива попереду розтרוшувався і що на це паливо йшли не всі кістки. Тільки так можна пояснити відсутність великих кісток у складі культурних решток вогнища і, навпаки, наявність їх поза його межами.

Слід відзначити, що серед маси кременіних знахідок остеологічні рештки подібуються дуже зрідка і вони дуже погано збереглися. Навіть такий міцний матеріал, як емаль мамутового зуба, зберігся надто погано, і його не дається виїняти цілим. Не зважаючи на поганий стан кісток, деякі з них піддаються діагнозові до виїмання з землі. Крім мамутових решток, які складають основне остеологічне тло, відзначено кістки і зуби носорога і пєсця.

Будь-яких вказівок на „вогнище“ в точному розумінні цього слова, як осередку домівки, дістати не пощастило. Навпаки, загальне враження таке, що в даному скупченні культурних залишків ми маємо рештки звичайного великого багаття, розкладеного на розчищеному, отже трохи заглибленому місці, можливо, вогкому і грузькому, на якому, розкладаючи вогонь, навмисне зробили невелику заглибину. В розкопі так само не трапилося вказівок на якісь заслони од вітру чи інші споруди навколо багаття.

На відстані 3,5—4,0 м на південний схід від решток вогнища (біля східної стінки розкопу в кв. XII—8) виявлено сліди другого вогнища (?) зовсім іншого вигляду. У протилежність першому, що являло агломерат кальцинованого матеріалу з малою кількістю кісткових решток і масою кременю, з ледве позначеними невеликим заглибленням поверхні контурами, друге „вогнище“ вирізняється серед інших знахідок чіткою формою і складом виявлених у ньому культурних решток. В глибокій ямці з округлим дном, діаметром близько 0,80 м, виявлено скупчення деревного вугілля, уламків мамутових кісток і кременіних об'єктів; над ними, на рівні залягання культурного шару, — грудочки крейди і червоної фарби. Яму щільно укривали великі кістки мамута. Серед знахідок треба назвати кістяну проколку з тibia дрібного хижака, чи не єдине кістяне знаряддя серед виробів, здобутих розкопами 1932—1933 рр. Інших речей, що їх можна було б пов'язати з цими чіткими слідами якогось цілком свідомого акту, не встановлено.

Такий вигляд має загальна картина виявлених в розкопі культурних решток⁴.

⁴ Треба сказати ще про одну знахідку, виявлену наприкінці розкопів, яка, проте, не має зв'язку з вивчуваною пам'яткою. В середніх квадратах північної ділянки розкопу, перерізаючи рештки великого багаття і порушуючи його обриси, позначилися

Значення пам'ятки, як такої. Пушкарівський палеолітичний постій являє найбільше і найпросторіше з усіх відомих до цього часу палеолітичних знаходищ УРСР та прилеглих до неї Білорусі і РРФСР. Констатовані на ньому залишки кількох стійбищ палеолітичних мисливців дають усі підстави сподіватися на можливість протестити по них певні етапи в розвитку тої людності, яка певне, не раз отаборювалася на Пушкарівському Погоні. Велика кількість цих пунктів дозволяє гадати, що на Пушкарівському Погоні нам пощастить виявити і різні форми побутових проявів його палеолітичних одвідувачів.

Значення пам'ятки, як певного культурного вияву. Передусім треба підкреслити, що Пушкарівський палеолітичний постій подає надзвичайно виразний і суцільний з погляду виявленої на ньому культури комплекс, який виключає будь-які вагання щодо приналежності його до певного культурно-історичного горизонту. Він належить верхньому розділові оріньяку, у виробництві якого, проте, немає ще незаперечних рис дальшого індустріального етапу. Найхарактернішою ознакою його є ясно виявлена обробка лише однієї, верхньої, фази зняряддя, виробленого з добре фасонованих заготовок у вигляді вміло і впевнено відколотих скалок.

Хоч в інвентарі стоянок кінцевого оріньяку раз у раз спостерігаються певні локальні відміни, на всяку увагу заслуговує відсутність у пушкарівських знахідках тих типових і бездоганно окреслених *pointes à cran atriéques*, що становлять провідну форму в близьких з історичного погляду до Пушкарів стоянках ЦЧО РРФСР та Білорусі і Центральної Європи. Нечисленні примірники зняряддя цього типу, морфологічно пов'язаного з дуже повно показаною в інвентарі Пушкарів *lame à dos rabattu*, являють власне, один з її варіантів і належать до числа перших, ще неповні доконаних і, може, ще не до кінця усвідомлених виробів. (Табл. I, 23, 24). Цей факт, що, кінець-кінцем, спокушає розглядати Пушкарівську стоянку, як найстарішу на східноєвропейській рівнині індустріальну фазу пізнього оріньяку, знаходить підтвердження і в цілому ансамблі кремінного зняряддя, в якому виразно показані такі типові вироби, як *grattoirs-museaux*, *grattoirs à bout carré*, *lames appointées à terminaison ogivale*, *lames appointées à bout dejeté*. Відсутні в інвентарях Костьонк-Боршева, Гагаріна і Бердижа (табл. I—III).

Це заслуговує на всяке підкреслення. Згаданий щойно ансамбль виробів, який слід доповнити ще однією формою, показаною в матеріалах з моїх розкопів 1932 р. серією прекрасно оформлених зняряддів, а саме так званих *pointes à face plane* французьких археологів, констатовано на сході Європи уперше. До розкопів у Пушкарях в інвентарі наших пізньо-оріньякських стоянок ми не знаходили комплексів, що так близько нагадували б інвентар західноєвропейських знаходищ, і найближчі паралелі до стоянок руської рівнини мали в лесових стоянках центральної Європи. Пушкарі, являючи першу на сході Європи паралель до класичних пізньо-

контури глибокої ями субовальної форми, вивпненої перепалом чорного кольору з укрпленим в нього вугіллям. В ній, на глибині 0,91 м, виявлено чоловничий кістяк, покладений у дуже зібганому стані на правому боці, головою на південний схід. За головою скелету стояло орнаментоване глиняне горщатко. Права рука зігнута в лікті і притягнута до лица; проти зігнутої в лікті і трохи витягнутої лівої руки лежав овечий астрагал.

оріньякських стоянок європейського Заходу, дають підстави для рішучого перегляду тих старих висловлювань про відмінність верхньопалеолітичних виявів на сході Європи, що внесли таку плутанину у справу їх визначення.

Значення пам'ятки, як певного побутового вияву. Дотеперішні досліді на Пушкарівському Погоні не дають ще повної картини життя й побуту його палеолітичних одвідувачів. Не зважаючи на рясноту культурних решток, ми не маємо ще доказів існування на Погоні сталого палеолітичного поселення.

Природні умови місцевості — одкрита звідусіль рівнина, в безпосередній близькості до майже безкрайньої стихії вод пра-Десни, не давали тих вигод, яких шукає людина для довгочасного, осілого життя. Але Пушкарівський Погон давав інші вигоди. Являючи частину високого берега пра-Десни, оточений з усіх боків ярами і сполучений з широкою рівниною, яка простягалася далеко на захід, лише вузьким, порівняно, перешийком, він утворював найзручніше місце для „загону“ великого звіра об'єднаними силами мисливців, кутком, з якого звірові нікуди було податись. Думку про тимчасові перебування палеолітиків на Погоні підтримує й обмеженість виявлених розкопами видів фауністичного оточення, в якому — на загальному тлі мамутових решток — інші представники тодішньої фауни, зокрема хутрового звіра, показані лише окремими одиницями.

У цьому питанні можна висунути два здогади: або фауністичне оточення, в силу певних умов, було обмежене малим числом видів, або інші представники цього оточення не цікавили пушкарівських палеолітичних мисливців, і вся їх увага була зосереджена на мамуті. Але пушкарівські „мамутоїди“, що добре знали найкращі способи полювання на мамутів, не могли обмежитися цим видом здобичі. В силу якихось причин хутровий звір їх на Погоні не цікавив.

За тимчасовість стоянки на Пушкарівському Погоні в п. 1 говорять і знайдені там культурні рештки, що найвиразніше виявляють лише одну сторону життя його палеолітичних одвідувачів, один його вияв, а саме споживання й використання багатой здобичі на місці щасливого полювання.

Зрештою, Пушкарівський Погон устає перед нами, як місце часових стійбищ великого гурту спеціалізованих мисливців, що розташовувалися на ньому в найсприятливіший сезон полювання мамутів, який наставав літом, коли тундра ставала вільна від снігу, і звір виходив із затишніших місць на простори придеснянських рівнин.

Пушкарі і Мізин. Яюсь мимоволі, вивчаючи палеолітичні залишки на Пушкарівському Погоні, ми раз-у-раз спинаємося думкою на другій дуже визначній пам'ятці українського палеоліту — Мізинському палеолітичному селищі, що являє таку різючу протилежність Пушкарівській стоянці. Хоч в Пушкарях і в Мізині ми маємо вияви одної виробничої форми — розвиненого мисливства, вони встають перед нами, як цілком відмінні побутові явища.

Пушкарівські палеолітичні рештки виявлено на просторій площині Погону, одкритій для всіх вітрів, мізинські — по схилу балки, обернутому на південь і схід, під захистом узгір'я, яке прикривало стоянку з північного заходу. Сучасна палеолітичному Погону фауна показана в знахідках лише

кількома видами, в той час як у Мізині нас вражає насамперед дивовижна повнота фауни, цілковите, так би мовити, використання її мисливською громадою. З погляду індустріального, загальний тон Мізину дають кістяні вироби. Не зважаючи на все багатство зібраного в Мізині кремінного знаряддя, Мізин, насамперед, „кістяний“. Приглядаючися до складу мізинського кремінного утиляжу пильніше, ми пересвідчуємося, що він нерозривно пов'язаний з обробкою кістки і виготовленням кістяних виробів. Незчисленні різці усталеної форми і доконаної техніки, значна кількість скребачок на скалках з угнутим робочим кінцем (*grattoirs concaves*), характерні для Мізина дубльовані проколки (*perçoirs doubles*) з двома вістрями на кінці скалки, поділеними ретушшю, що знову ж утворює з цього кінця весь час потрібну майстрові угнуту скребачку, витончені свердельця (*percerettes*), призначені для прокручування дірочок найменшого діаметру і, нарешті, нуклеювате знаряддя з функціями гембля (*rabot*) — все це приладдя майстра по обробці кістки, інструментарій різьбяря, насамперед, і гравера. Поза скалками з кінцевою ретушшю та скребачками і за винятком одного-двох знаряддів з моїх розкопів, які можна залічити до категорії вістрів до стилетів (*lames appointées*), в літичному інвентарі Мізина ми не знаходимо знаряддя, яке можна було б з певністю віднести до мисливської справи. Тільки нечисленні і мініатюрні здебільшого *lamelles à dos rabattu* з бездоганно вирівняним ретушшю краєм становлять частини мисливського приладу, зробленого з іншого матеріалу (дерева чи кістки).

Мисливське знаряддя представлено в Мізині кістяними виробами: великими вістрями-стилетами з рівчачками по краях (в яких дехто вбачає так звані *Blutrinnen*) і проколювачами різних форм і величини, що могли правити за вістря колючого приладдя⁵.

Як можна міркувати з знайденого в Пушкарях знаряддя праці, у цьому постої кремінні вироби були самоціллю, і виробництво їх, диктоване потребами мисливства, не передбачало виготовлення кістяних виробів. В інвентарі „кремінних“ Пушкарів різці складають лише незначну частину зібраного знаряддя. Головну масу знаряддя становлять різноманітні вістря — клинки стилетів чи проколювачів (*lames appointées, pointes à terminaison ogivale*), а надто скалки із стесаним краєм (*lames à dos*) та скалки з відтятими кінцями (*lames tronquées*), що, вправлені в певних комбінаціях в пази дерев'яних, правдоподібно, держаків, утворювали леза довгих ножів угнутої, рівної чи й вигнутої форми. Численні скалки з кінцевою ретушшю подають зразки вирівняних кінців (*lames à retouche terminale rectiligne, grattoirs à bout carré*). Знаряддя з увігнутих робочим кінцем чи краєм трапляється рідко, як виняток. Так само вигнутою чи прямою лінією обрисовані й леза численних гемблів (*rabots*) і вміло зроблених долот (*herminettes*). Зрештою, кремінний утиляж пушкарівської стоянки сходить до кількох категорій специфічно мисливського знаряддя: 1) колючого знаряддя, розрахованого на подолання неподатливого матеріалу (шкура), 2) різального інструменту — довгих ножів, уживаних, правдоподібно, при білуванні туш, і звичайних малих ножів для

⁵ Пор. мою публікацію: Мізин. Визначніші серії кістяних виробів мізинської палеолітичної стоянки в освітленні Ф. К. Вовка. К. 1931, табл. XXVII—XXVIII, XXX і пояснення до них с. 49—52.

крайня й одрізування м'яса та 3) скребувального знаряддя: скалок з рівним робочим кінцем, уживаних на обскребання широких більш-менш рівних площин (мамутові кістки?), і масивного приладдя для обстругування твердого й неподатливого матеріалу (мабуть, дерева).

І ще одно зіставлення. З одного боку — високо розвинене і широко впроваджене в життя мистецтво Мізіна і, з другого, цілковита відсутність будь-яких указівок на мистецькі вироби у Пушкарях. Немає сумніву, що мистецькі витвори, а надто такі трудомісткі, як різьбярські вироби з мамутового ікла, й морочлива ритована орнаментика на мізинських бра-слетах і „пташках“, є результат копіткої праці протягом довгих годин і довгих днів вимушеного дозвілля в давно обжитій і добре устаткованій домівці.

Не забуваймо, що в обжитому палеолітичному Мізині виявлено два культурні шари. В розкопках 1909—1912 рр. матеріали з цих двох по-верхів не поділялися. Вперше це зроблено лише в дослідках 1916 р. В знахідках верхнього шару відчувається певний занепад мі-зинської палеолітичної культури. Але з погляду кремінної індустрії гли-бокої, істотної різниці немає. Після якоїсь перерви, що її викликало за-лиття території стоянки водою, палеолітичні поселенці повернулися на старе місце.

Зрозуміло, що наводячи це порівняння Пушкарів і Мізіна, я далекий од думки про одночасність їх існування і спорідненість їх індустріаль-них виявів. Вони належать до різних горизонтів верхнього палеоліту. За часом Пушкарі значно старіші за Мізин. Подаючи цю загальну характе-ристику пушкарівських і мізинських знахідок, я хотів підкреслити істотну різницю в інвентарі цих стоянок, продиктовану спрямованням і умовами виробництва. Говорячи про „форми“ і „типи“ речових залишків Мізіна і Пушкарів, я мав на меті виразніше підкреслити відмінність „форми“ і „типу“ цих стоянок у цілому.

І з погляду умов місцевості та розміщення стоянок, і з погляду вико-ристовування можливостей полювання, і з погляду виготовлення й асор-тименту знаряддя праці, і, нарешті, з погляду виявів надбудівного по-рядку — Мізин виявляється перед нами, як добре обжите селище мислив-ського гурту, що повністю використовує можливості цілорічного полю-вання, а Пушкарівський Погон, як місце тимчасових перебувань об'єдна-ного мисливського колективу, що спеціалізувався на полюванні великого звіра (літне стійбище мисливців на мамута).

Звісно, дослідження Пушкарівського Погону ще далеке до кінця, і тому всякі категоричніші висловлювання про нього передчасні. Але, здається мені, в справі визначення „типів“ чи „форм“ наших палеолітич-них пам'яток у Пушкарівській стоянці ми знаходимо цілком певну і пере-конливу вказівку.

Пушкарі і західноподільські стоянки. Хоч як під-ходити до визначення віку пушкарівського постою, хоч як оцінювати його верхньооріньякський горизонт, на підставі зібраних документів можна го-ворити з цілковитою певністю, що стоянка ця не молодша за верхньо-оріньякське оточення, утворюване близькими до нього за часом стоян-ками ЦЧО РРФСР і Білорусі. Але й вони не старіші проти Пушкарів. В тому оточенні ми не знаходимо жодного вияву, який можна було б умістити по нижчій проти Пушкарів горизонталі. Чи буде його знайдено

ТАБЛИЦІ ДО СТАТТІ
М. РУДИНСЬКОГО

Табл. I. Пушкари, п. I (роzkопени 1932 р.) $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Pl. I. Puškari I (fouilles en 1932). Lames à dos rabattu. $\frac{2}{3}$ gr. r.

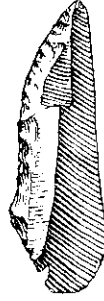
1

2

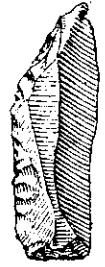
3

4

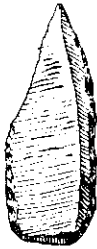
5

6

7

8

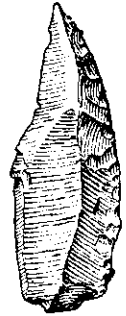
9

10

11

12

13

14

15

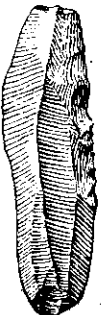
16

17

18

19

20

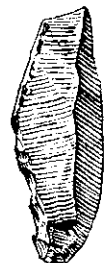
21

22

23

24

Табл. II. Пушкари, п. I (роzkопивнн 1932 р.) $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Pl. II. Puškari I (fouilles en 1932). Lames tronquées, pointes à face plane, grattoirs –
museaux (fig. 1–16). $\frac{2}{3}$ gr. r.

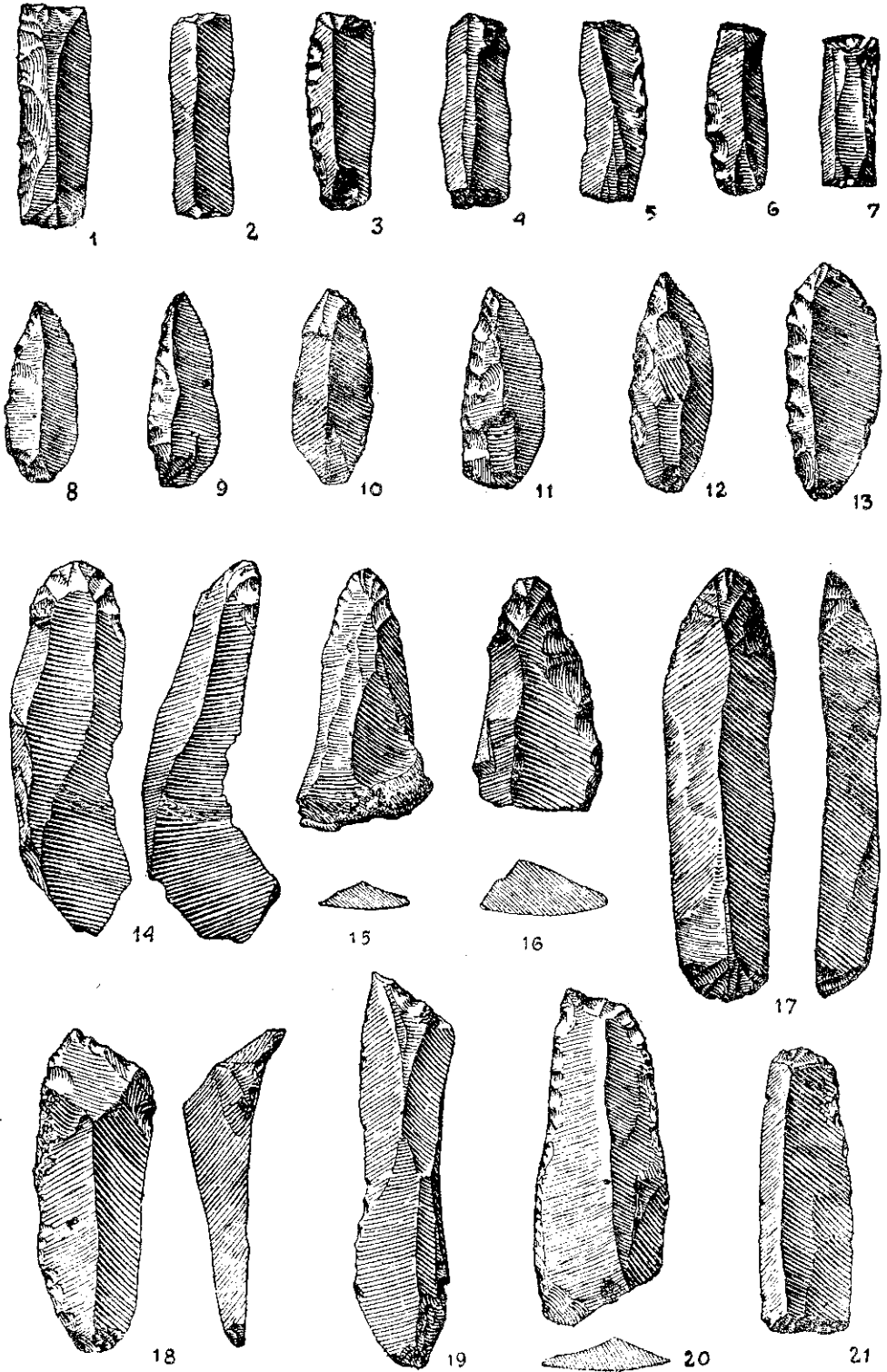

Табл. III. Пушкарі, п. I (розкопани 1932 р.) $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Pl. III. Puškari (fouilles en 1932). Lames appointées, pointes à terminaison en ogive,
grattoirs à bout carré (fig. 1—10, 13, 14). $\frac{2}{3}$ gr. r.

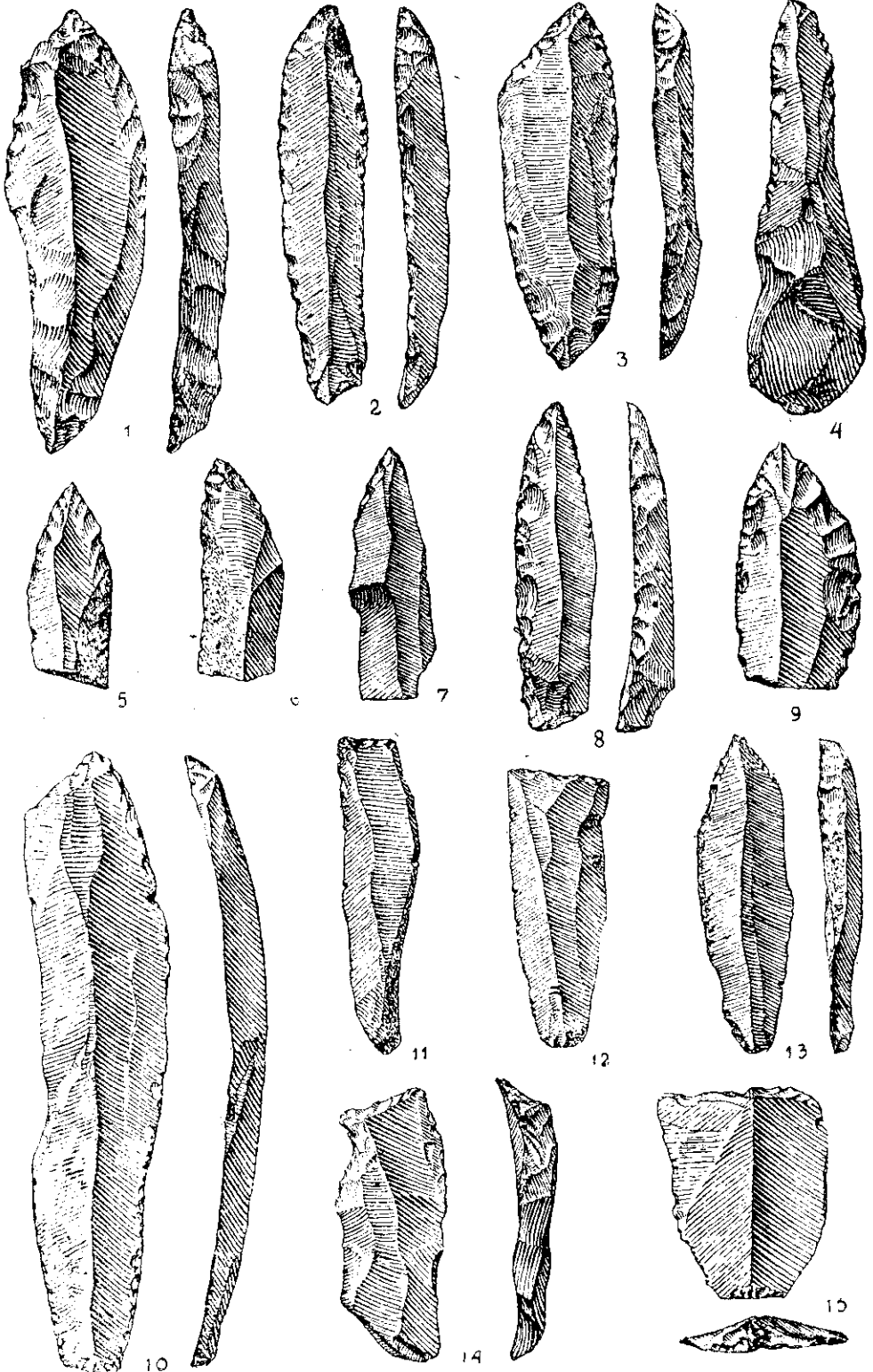

Табл. IV. Західне Поділля. Китайгород I. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Pl. IV. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod I. $\frac{2}{3}$ gr. r.

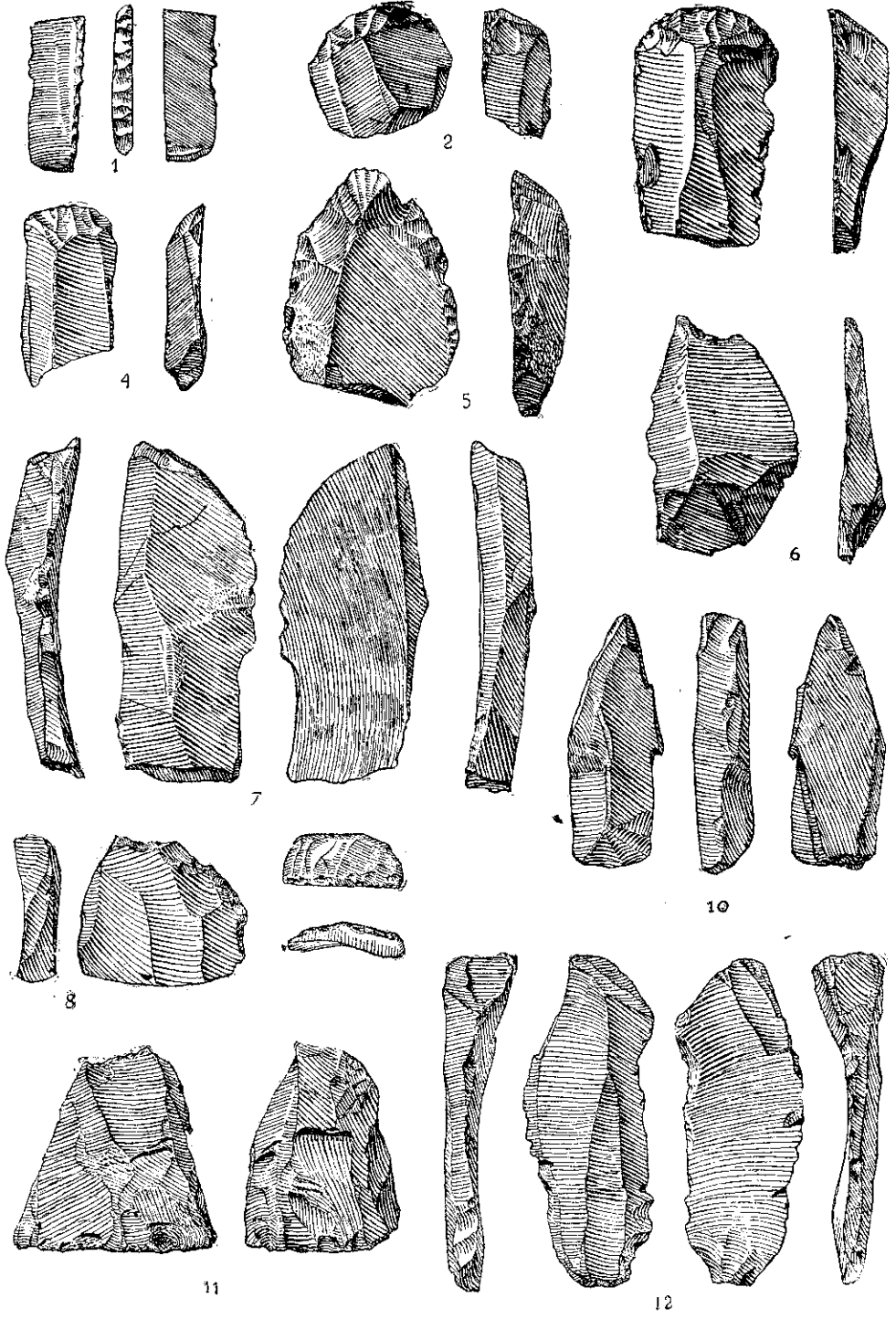
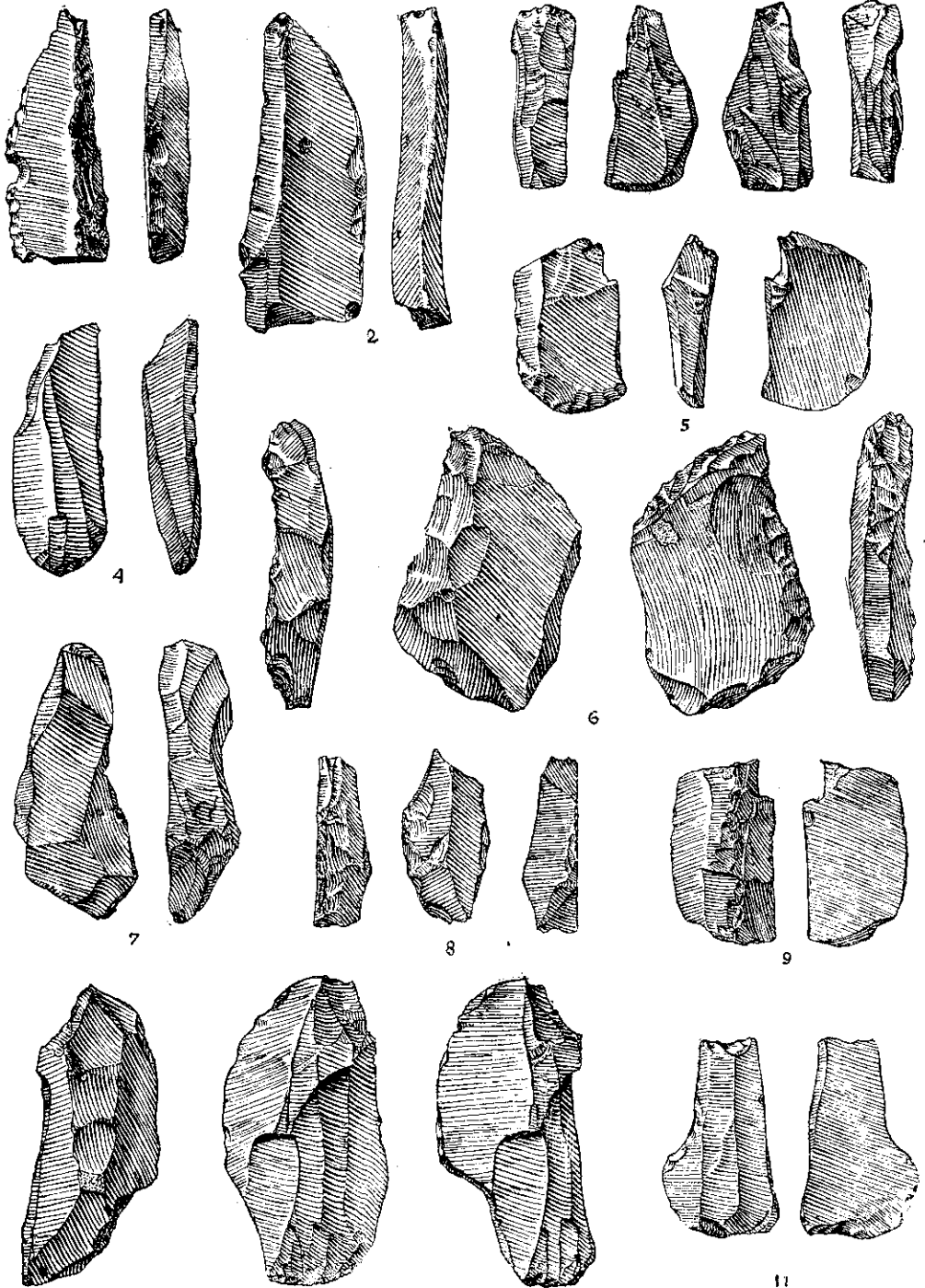

Табл. V. Західне Поділля, Кітайгород I. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Pl. V. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod I. $\frac{2}{3}$ gr. r.

Табл. V.

Pl. VI. Табл. VI. Західне Поділля. Китайгород II. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod II $\frac{2}{3}$ gr. r.

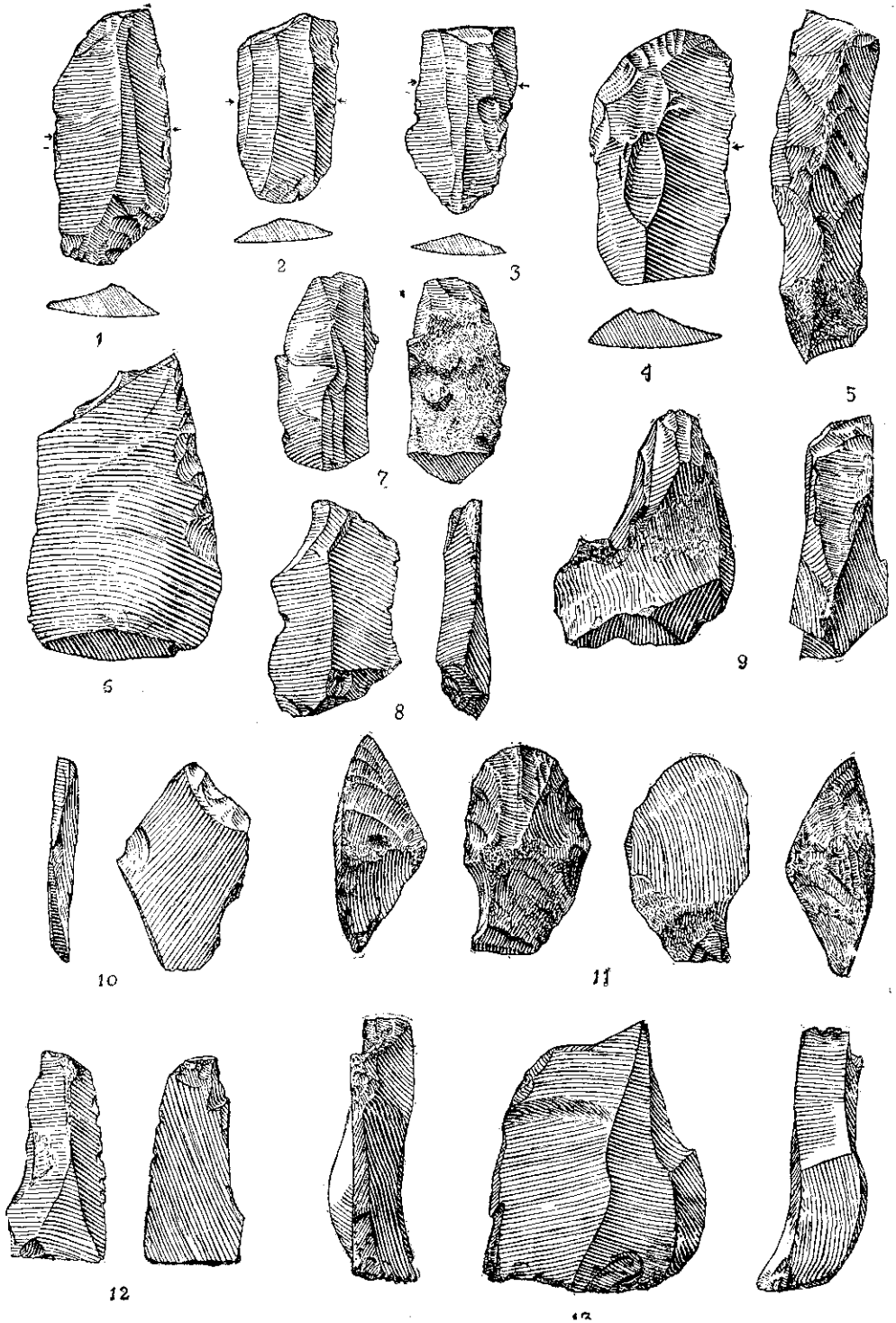
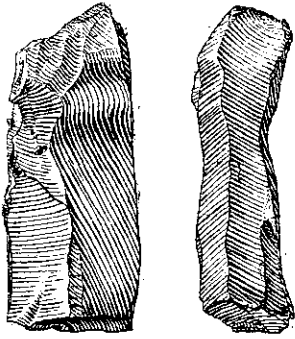
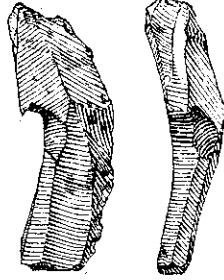

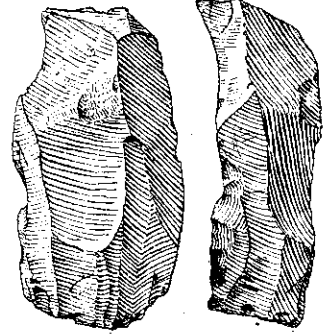
Табл. VII. Західне Поділля. Китайгород II. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Pl. VII. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod II. $\frac{2}{3}$ gr. r.

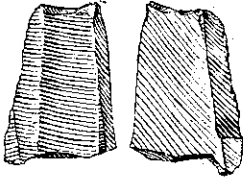
1

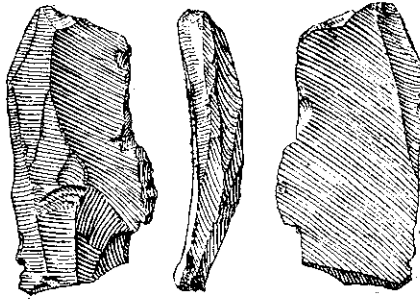
2

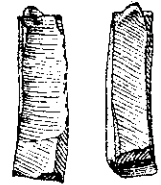
3

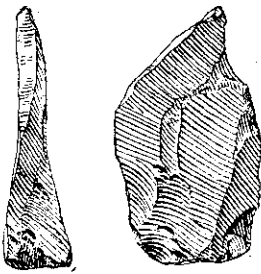
4

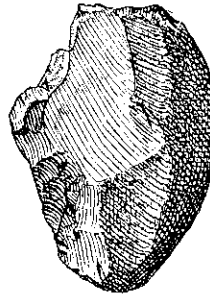
5

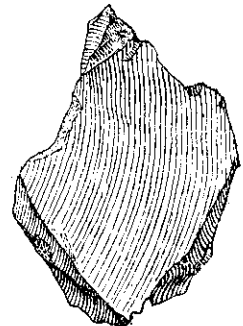
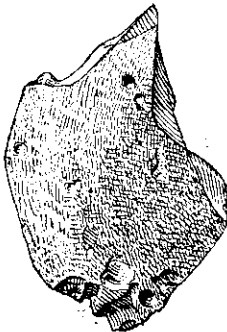
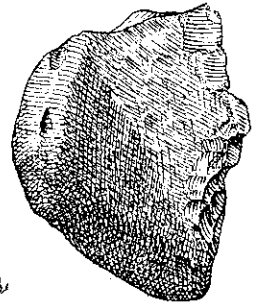
6

7

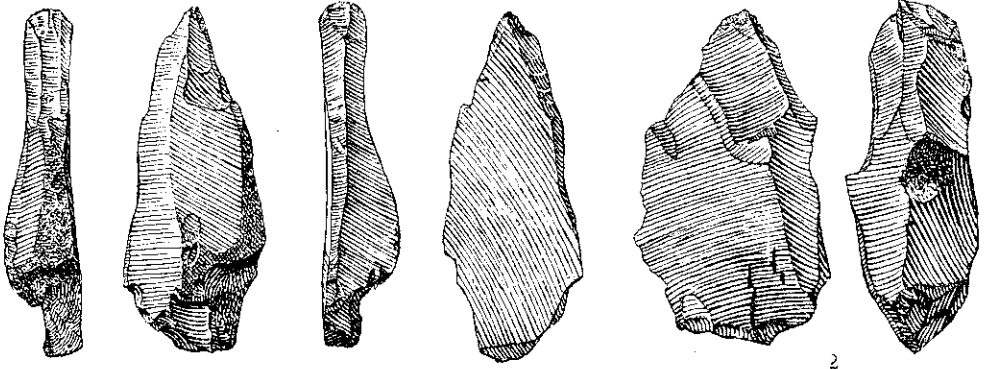

8

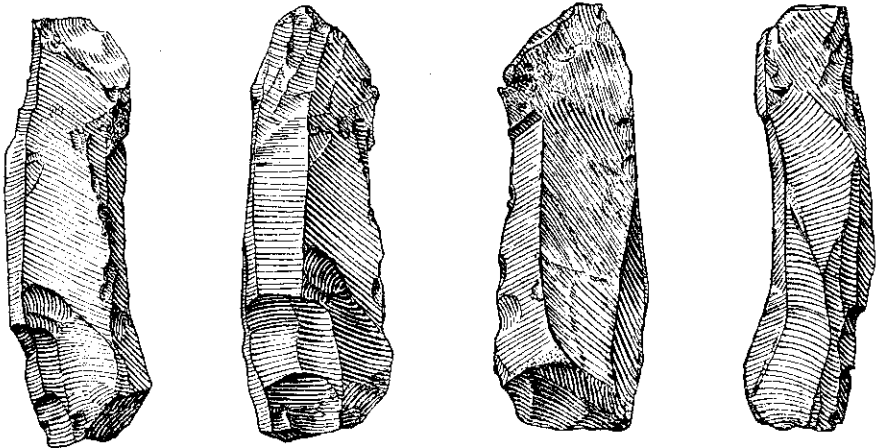
9

Pl. VIII. Табл. VIII. Західне Поділля. Кутайгород II. $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kytajhorod II. $\frac{2}{3}$ gr. r.

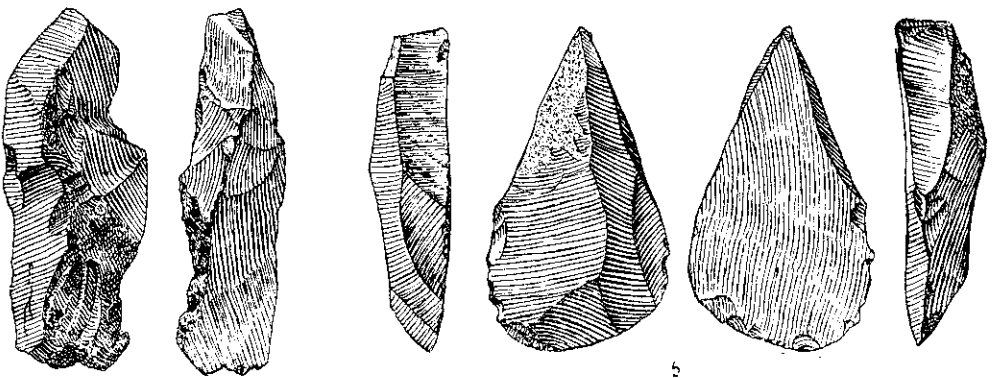

1

2

3

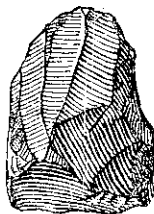
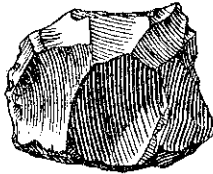
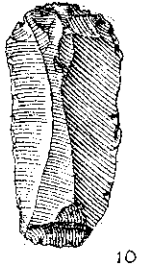
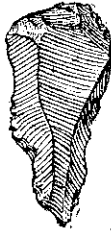
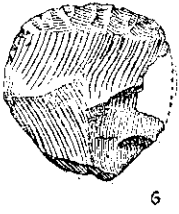
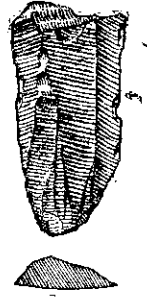
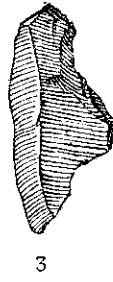
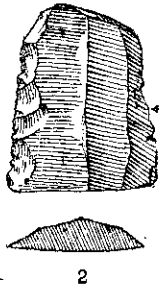

4

5

Табл. ІХ. Західне Поділля. Колачківці ІІ. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Pl. ІХ. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique Kolačківci ІІ. $\frac{2}{3}$ gr. r.

10

13

2

3

4

5

6

7

8

9

11

12

14

Табл. X. Західне Поділля. Сокил. $\frac{2}{3}$ нат. вса.

Pl. X. Podolie d'Ouest. (Podillja). Station paléolithique près du v. Sokil. $\frac{2}{3}$ gr. r.

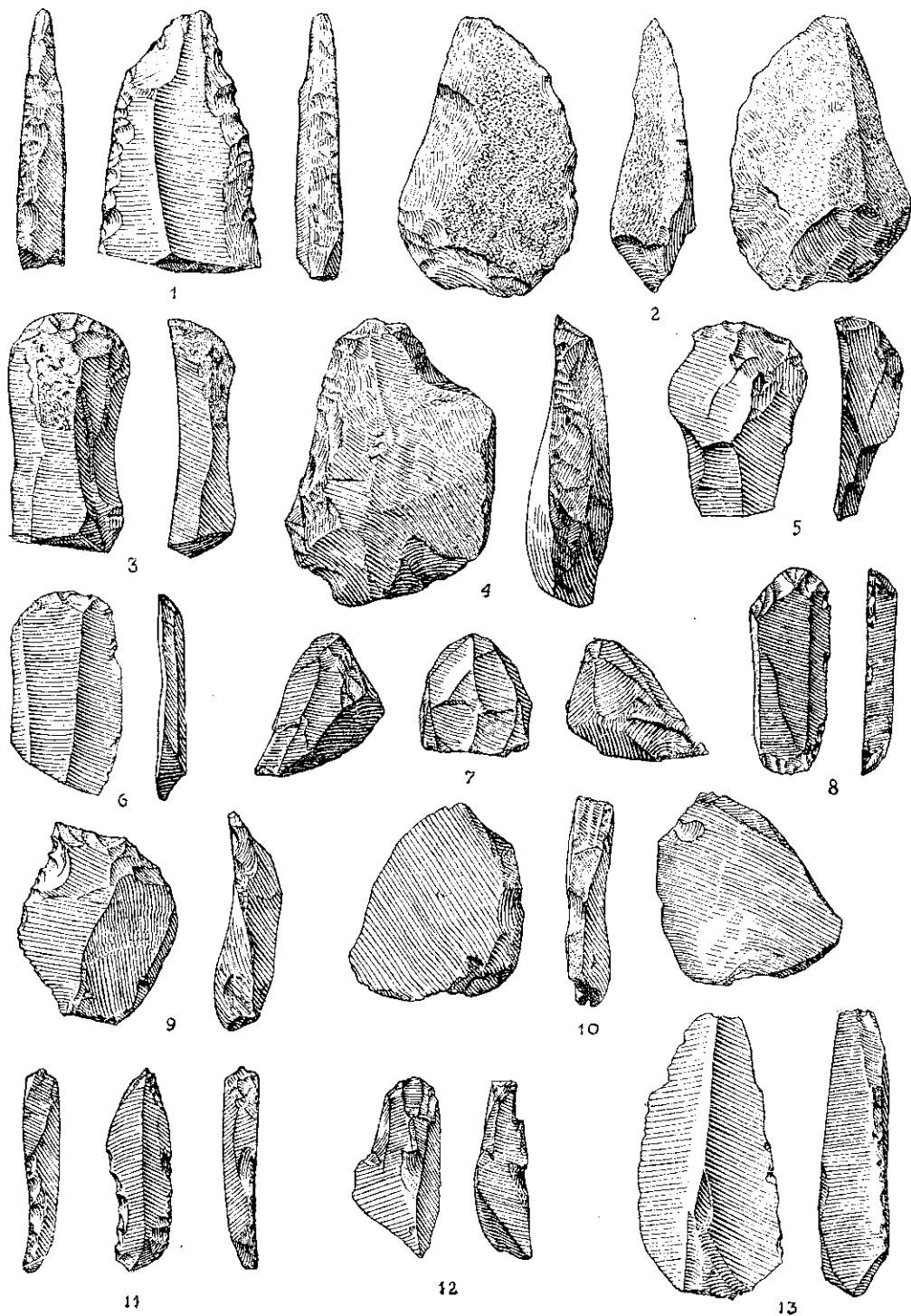
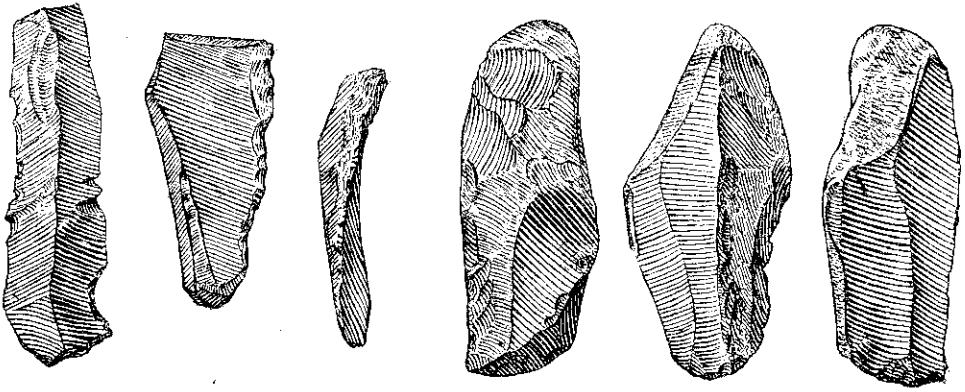
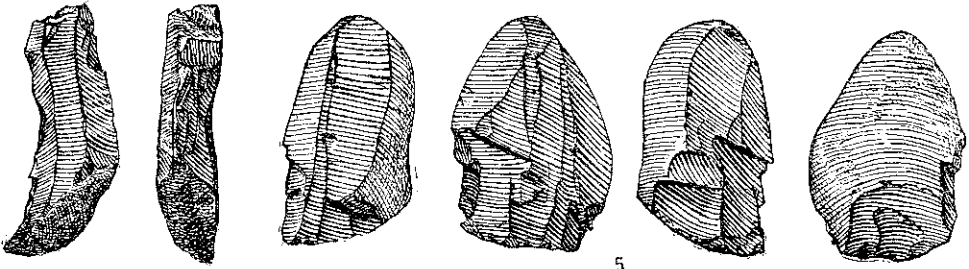

Табл. XI. Західне Поділля. Сокил. $\frac{2}{3}$ нат. вел.

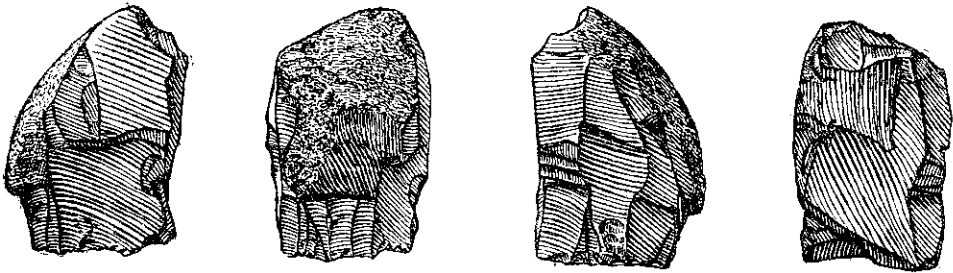
Pl. XI. Podolie d'Ouest (Podillja). Station paléolithique près du v. Sokil. $\frac{2}{3}$ gr. r.

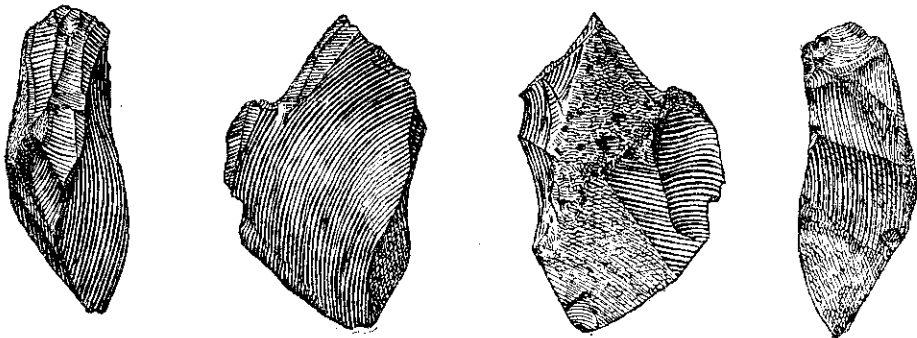
3

5

6

в цих широтах, — покажуть дальші дослідження, що дедалі більше розгортаються в цьому регіоні і дають такі блискучі результати.

При наших теперішніх даних найближчі — територіально — паралелі Пушкарям маємо шукати на периферії вивічених лесом центрально-українських просторів, насамперед, в межах Волинсько-Подільського плато, зокрема на західному Поділлі, що вже й тепер, після попереднього і, я б сказав, побіжного огляду, виступає перед нами як країна рясних палеолітичних залишків. Геологічні умови численних палеолітичних стоянок, які мені пощастило відкрити на західному Поділлі в кінці 20-х і на початку 30-х років — на поверхні безлесового узбережжя Дністра і над каньйонами його лівих приток, іноді безпосередньо на зложищах карпатської рини, відповідають пушкарівським. Але в моїх матеріалах з Поділля немає комплексів, які можна було б паралелізувати з пушкарівськими знахідками. Вони промовляють за іншої чи інші вияви пізнього оріньяку. Використовуючи нагоду, дозволяю собі подати тут, без відповідного навіть опису, знахідки з кількох стоянок в околицях Китайгорода, Колачківців і Сокола (табл. IV—XI). Вони промовляють самі за себе⁶.

Як знати, в подаваних ансамблях майже повністю відсутні вістря і *lames à dos*. На загальному тлі виробів із широких скалок і масивних одлупків кременю, серед яких на першому місці стоять звичайні різці з широким і міцним долотцем (*biseau*), увагу спиняє насамперед серія човнуватих скребачок (*grattoirs carénés*) і споріднених з ними форм (табл. VI, 12, 14, 15; IX, 9, 11). В цілому вони дуже добре доповнюють раніше опубліковані мною західноподільські палеолітичні матеріали, стверджуючи мою думку, що на західному Поділлі виявляється широка провінція розвиненого й пізнього оріньяку⁷.

Відкриті до цього часу західноподільські оріньякські стоянки треба поставити між кінцем середньооріньякського і другою половиною верхньо-оріньякського поверхів. Безсумнівний зв'язок їх з певною групою центральноєвропейських знахідок припадає на кінець розвиненого оріньяку. Проте в густій мережі західноподільських палеолітичних стоянок ми не знаходимо виразних виявів солютрейської техніки, як і виявів з беззаперечними мадленськими рисами. Хоч виявлені до цього часу стоянки, взяті окремо, і відрізняються одна від одної певними локальними рисами (можливо, залежними від різниць хронологічного порядку) в суцільності своїй вони говорять про єдине індустріальне джерело, яке в тій чи іншій мірі виявляє себе в усіх зібраних комплексах. Умови, в яких ми знаходимо палеолітичні рештки на західному Поділлі, не обіцяють нам геологічних і палеонтологічних підтверджень тому визначенню їх, яке вдається зробити на підставі вивчення археологічних матеріалів, хоч ми й спробуємо дістати їх у дальших дослідженнях на Волинсько-Подільському плато, запроєктованих на найближчі роки. Так чи інакше, вищенаведені комплекси з Китайгорода II, Колачківців II і Сокола в сукупності своїй про-

⁶ На жаль, всі палеолітичні матеріали з західного Поділля, свого часу експоновані на виставці до II конференції АИЧПЕ в 1932 р., як всі матеріали з моїх розкопін у Пушкарях, вивезені фашистськими окупантами з Києва в 1943 р.

⁷ Михайло Рудинський. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля. Антропологія, II, Київ, 1929, сс. 153, 176.

креслюють оріньякський горизонт, що проходить десь нижче пушкарівського.

Пушкарі і Журавка. Дальші паралелі Пушкарям треба шукати в палеоліті Криму і в більш південних стоянках на Україні. Нічого не додаючи до висновків зіставлення Пушкарів з західноподільськими знахідками, кримські матеріали кидають певне світло на палеолітичну стоянку в Журавці і, можливо, на деякі стоянки в Порогах.

У кримській палеолітичній провінції ми бачимо яскраво виявлену обстановку мустьєріо-капсійської послідовності і безперервності індустріального розвитку від премутьє до кінцевого палеоліту й епіпалеоліту. Переглядаючи реєстри представників фауни в оріньякських поверхах кримських печер, ми не знаходимо в них ні мамута й сибірського носорога (для всіх трьох поверхів), ні північного оленя для поверхів, що лежать над нижнім оріньяком. Інакше кажучи, починаючи з середнього оріньяку, в Криму оточення було дуже відмінне від сучасного йому на півночі України і в межах ЦЧО РРФСР. Це доводять і зібрані в Криму палеолітичні документи. Не згадуючи про „солютре“, якого й не можна сподіватися в Криму, в кримських стоянках відсутні й залишки „мадлену“ як такого, а верхньооріньякські поверхи перекриваються культурними нашаруваннями „азіло-тарденуазького“ горизонту. Отже, в кримській обстановці часів розвиненого і пізнього оріньяку з нашого обрію зникають „мисливці на мамута“, як і „мисливці на північного оленя“ чи „оленярі“.

На цьому треба спинитися.

Свого часу я прийшов до твердження про своєрідність деяких епіпалеолітичних виявів України (південно-східна епіпалеолітична провінція), в яких позначаються риси, що споріднюють їх з „капсіеном“ (беручи це означення умовно і підкреслюючи ним щільніший зв'язок півдня східноєвропейської рівнини, Криму і Кавказу з присередземноморським ходом епіпалеолітичного розвитку)⁸.

Чи не слід поширити й заглибити це твердження в сферу верхнього палеоліту південної України і Криму взагалі? Тобто, виходячи з глибшого аналізу матеріалів з наших верхньопалеолітичних стоянок, спрямувати дослідну думку від класифікаційної схеми, складеної для середньоевропейської зони (Франція — Швейцарія, Південна Німеччина — Австрія, Моравія — Угорщина, Польща — Західна Україна, лісостепова смуга Руської рівнини) на дані з присередземноморських країн і узбережжів Чорного моря. Абож, інакше кажучи, підкреслити питання про більш північну зону середньоевропейську (ширшу в епоху оріньяку і вужчу в добу мадлену) і більш південну зону еврафріканську (вужчу в добу *capisien typique* і ширшу в часах епіпалеолітичних). Мені здається, що така постановка питання повинна дати свої позитивні наслідки.

Але в даному разі нас цікавить інша, важливіша проблема, а саме виявлення етапів, які переходила палеолітична людність Криму і південної України від кінцевого оріньяку до епіпалеоліту з рисами капсійського гатунку. Лишаючися стадіально в тій самій виробничій формі розвиненого мисливства, вона жила й діяла в інших природних умовах

⁸ Михайло Рудинський. Деякі підсумки і ближчі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР. Антропологія IV, К., 1931, 151—155, 182—183.

і серед іншого фауністичного оточення, користуючися з давніх навичок і способів полювання і тим самим продовжуючи традицію попереднього часу. Якщо цей здогад вірний, то на території УРСР, особливо в південних її областях, ми повинні знайти різні вияви мадленської доби — і чистого „мадленського“ типу і типу „епіоріньякського“ чи „капсійського“.

З цього погляду цікаво переглянути матеріали Журавської палеолітичної стоянки, визначеної мною давніше як вияв кінцевого оріньяку. Утримуючися від висловлювань про її геологічний вік і її місце в горизонталях українського палеоліту, я спинюся лише на перегляді моєї оцінки її інвентаря, а власне на зіставленні його з інвентарем пушкарівської стоянки, бо в них є безсумнівні спільні риси.

Провідною формою в кремінному інвентарі Журавської стоянки є *lame à dos rabattu* різних розмірів (цілі від 0,072 до 0,030 м) і різних обрисів, з усіма відмінами стесаного ретушню краю: від дугуватого чи обробленого під кутом до рівного. Здебільшого, ретуш охоплює тільки один край знаряддя, залишаючи верхній кінець і базу без дальшої обробки, але кілька зразків дають заокруглену чи вирівнену ретушню базу і ретельно вироблений гострий кінець. В інвентарі мадленських стоянок виробу цього типу складають малу частку знахідок і не подають такої різноманітності форм. По українських стоянках ми знаходимо їх і в Мізині і в Гонцях, але там, особливо в Мізині, це тоненькі і вузькі *lamelles* з бездоганно вирівняним краєм, що вкладалися, правдоподібно, в пази великого кістяного знаряддя — стилетів чи вістрів до дротиків.

Журавські *lames* і *lamelles à dos*, з погляду функції знаряддя, належать до різального приладдя, як доводять і відзначені в інвентарі Журавської стоянки супровідні до них *lames tronquées* (Антропологія, II, с. 147, рис. 5; Антропологія, III, с. 107, рис. 4, 8; с. 113, фіг. 9 №№ 5, 6; с. 115, фіг. 13 № 1 та ін.) — складові частини більшого різального приладдя⁹.

Цілковита відсутність скребачок, наявність гемблів (*rabots*) та спорідненого з ними скребакового знаряддя і, нарешті, досить численні й різно показані в інвентарі стоянки різці різних типів обрисовують ансамбль, в якому не знати „мадлену“ як такого. „Мікролітичні“ вироби, подані в моїх звідомленнях з абсолютною повністю, без пропуску найменшої речі з слідами повторної обробки, становлять лише невеликий додаток до вищеведеного ансамблю, а не його тло. Не буду на цьому затримуватися. Мені здається, що в інтерпретації Журавської стоянки (як і деяких стоянок Надпоріжжя), палиця, перегнута мною в один бік, без глибшого аналізу і без достатнього обґрунтування перегнута в другий. Я думаю, що в цій справі останнє слово ще не сказане. В кожному разі, навіть найбільш переконані прибічники думки про „азіль“ (хронологічно) повинні погодитися з тим, що в інвентарі Журавської стоянки властиві „азілеві“ (по культурі) риси ні в чому себе не виявляють.

⁹ Dr Capitan et Peyrony. Nouvelles fouilles à La Ferrassie (Dordogne). Rapport présenté au Congrès de Strasbourg de l'Association Française pour l'Avancement des Sciences le 28 Juillet 1920, p. 7: „Quelle pouvait bien être la destination de ces pièces tronquées? Trois, trouvées à peu de distance les unes des autres (fig. № 7 a, b, c), examinées attentivement et placées bout à bout, nous ont donné le № 7, à dos et tranchant à peu près réguliers qui a la forme d'un grand couteau ou poignard“.

На мою думку, в Журавці (а за нею, мабуть, і в деяких стоянках Надпоріжжя) маємо новий для нас верхньопалеолітичний вияв, що виходить з оріньякського джерела або так чи інакше з ним пов'язаний, витвір нових умов природного оточення.

Цілком очевидно, що перед нами постає питання про перегляд і нове членування верхнього поверху палеоліту в межах УРСР. До кінцевого оріньяку — все ясно і чітко, як і на всьому обширі його виявлення, по ньому — туманно і плутано. Можливо, що саме в добі мадлену і починається той виразніший поділ на північ і південь, який повністю виявив себе в часах епіпалеоліту. На роз'язування цієї проблеми і на розшукування чіткіших „південних“ і „північних“ виявів у нашому верхньому палеоліті і має бути спрямована дослідна думка наших палеолітологів.

M. RUDYNS'KYJ

LE GISEMENT PALEOLITHIQUE A PUŠKARI ET SA PLACE DANS LE PALEOLITHIQUE D'UKRAINE

On peut considérer la découverte du gisement paléolithique à Puškari et les premières fouilles y opérées comme une vraie réussite de la paléolithologie ukrainienne.

Le gisement mentionné a été découvert par l'auteur en 1932 pendant les travaux de l'expédition paléolithique de l'Académie des Sciences de la RSS d'Ukraine près du village Puškari (arrond. Novhorod Sivers'kyj, départ. Černihiv) dans la localité dite Pohon.

En renvoyant les lecteurs à son article sur les résultats des fouilles pratiquées dans une de six stations découvertes ici en 1932—1933, inséré dans livraison IX de Советская Археология, l'auteur donne une caractéristique générale de ce monument préhistorique de haute importance pour les études sur le paléolithique ukrainien.

I. Le gisement de Puškari est le plus vaste de tous les gisements paléolithiques connus jusqu'à ce temps en URSS. Les restes de plusieurs stations constatées ici nous permettront probablement de suivre certaines étapes et les différentes manifestations de la vie des peuplades paléolithiques qui plus d'une fois ont planté leurs camps sur Pohon.

II. Le gisement paléolithique de Puškari nous présente un ensemble de trouvailles bien net. Il appartient à l'Aurignacien supérieur. Il faut souligner que dans les trouvailles lithiques de Puškari font défaut les pointes à cran atypiques aux contours irréprochables — pièces les plus caractéristiques dans l'inventaire des stations aurignaciennes de la Russie centrale et de la Russie Blanche, aussi que dans les trouvailles du même âge de l'Europe Centrale.

Ce fait, qui porte l'auteur à croire que le gisement de Puškari révèle un des plus anciens facies industriels de l'Aurignacien supérieur à l'Est de l'Europe, est confirmé par l'ensemble de son outillage lithique, dans lequel se trouvent ces pièces typiques: grattoirs — museaux, grattoirs à bout

carré, lames appointées à bout dejeté, lames appointées à terminaison ogivale, qu'on n'a pas mis à découvert dans les stations de Kostenki, de Borševo, de Gagarino (Russie Centrale) et de Berdyž (Russie Blanche). C'est à noter. L'ensemble mentionné doit être complété d'ailleurs par une forme bien typique — "la pointe à face plane" des préhistoriens français représentée dans les matériaux de Puškari par une série de beaux spécimens constatés à l'Est de l'Europe pour la première fois (Pl. I—III). Avant les fouilles à Puškari dans l'inventaire de nos stations aurignaciennes on ne trouvait pas d'ensembles lithiques qui correspondaient à l'inventaire des stations aurignaciennes de l'Europe Occidentale. Les parallèles les plus proches aux stations de l'aurignacien final de la plaine russe on trouvait dans les stations de l'Europe Centrale.

En se basant sur ce fait on doit reviser les conclusions déjà faites sur les manifestations du paléolithique supérieur à l'Est de l'Europe, les conclusions qui avaient créé un tel embrouillement dans la définition des trouvailles.

III. Les analogies industrielles au gisement de Puškari il faut chercher sur la périphérie des vastes espaces de loess de l'Ukraine, avant tout en Podolie d'Ouest, qui après les explorations de l'auteur nous apparaît comme une province de l'aurignacien supérieur très riche en stations paléolithiques. Néanmoins nous n'y trouvons pas une parallèle complète à l'industrie de la station de Puškari. Les stations paléolithiques de Podilja ont fourni des ensembles industriels bien distincts. Sur les planches IV—XI l'auteur présente les trouvailles recueillies sur les stations paléolithiques près de Kytajhorod, Kolačkivci et Sokil, découvertes aux environs de Kamjanec'-Podils'kyj. Il est à croire que ces trouvailles tracent le niveau d'Aurignacien supérieur un peu plus bas que celui de Puškari.

IV. D'autres parallèles de la culture de Puškari on peut chercher dans le paléolithique de l'Ukraine Méridionale et de la Crimée. Depuis l'Aurignacien moyen nous trouvons en Crimée aussi qu'en Ukraine méridionale les conditions climatiques différentes de celles qui étaient à cette époque au Nord de l'Ukraine. En temps et lieu l'auteur a constaté sur le territoire de l'Ukraine deux provinces épipaléolithiques distinctes — celle du Nord-Ouest, liée avec le magdalénien, et celle du Sud-Est, liée avec le capsien. Selon l'auteur, cette division serait tout aussi bien valable pour le paléolithique supérieur de l'Ukraine et de la Crimée. Il faut corriger les recherches partant de la classification fixée pour la zone moyenne eurasiatique (France, Suisse, l'Allemagne du Sud, Autriche, Hongrie, République Tchéco-Slovaque, Pologne, Ukraine d'Ouest, la zone des forêts-steppes de la plaine russe) par celle de la Méditerranée et du littoral de la Mer Noire, la zone eurafricaine, c'est-à-dire, reconnaître deux zones: septentrionale de l'Europe moyenne (plus vaste à l'époque aurignacienne et resserrée à l'époque magdalénienne) et la zone méridionale (plus étroite à l'époque du capsien typique et très vaste aux temps épipaléolithiques).

Il est possible que sur le territoire de l'Ukraine et surtout dans ses régions méridionales nous rencontrons des différentes manifestations du paléolithique de l'époque magdalénienne: manifestations du Magdalénien et celles de "l'épiaurignacien".

A ce point de vue il est intéressant de mentionner les matériaux de la station paléolithique de žuravka, dont l'inventaire révèle certains traits qui le rapprochent de l'inventaire de Puškari. Selon l'auteur, à žuravka (et dans quelques stations paléolithiques de la région des rapides du Dniro) on voit une manifestation toute nouvelle du paléolithique supérieur d'origine capsienne.

C'est incontestable qu'il faut faire une revision des documents recueillis au cours des recherches sur le paléolithique supérieur de l'Ukraine. Jusqu'à l'Aurignacien supérieur tout est clair et net, après l'Aurignacien final tout devient vague est confus.

- Il est probable que notamment à l'époque magdalénienne a lieu cette dû vergence entre le nord et le sud qui se manifeste chez nous d'une façon définitive aux temps épipaléolithiques.
